

Mövzu 17. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN 30-70-Cİ İLLƏRİNDƏ

PLAN

1. Komendant idarə üsulu.

2. XIX əsrin 30-40-cı illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar.

3. XIX əsrin 40-70-ci illərində Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar.

Komendant idarə üsulu. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsini gedişində yeni inzibati idarə sistemi yaradılmağa başladı. Rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlar hakimiyyətdən məhrum edilir, xanlıqlar isə başda komendant olmaqla dairə və əylətlərə çevrilirdilər. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı tərəfindən mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Gəncə və Bakı xanlıqları işğal edildikdən sonra bu ərazilərdə xanlıq idarəçiliyi ləğv edilmiş, komendant idarə sistemi tətbiq olunmuşdu. Bəzi hallarda komendant üsul-idarəsi tətbiq edilməzdən əvvəl qısa müddətə keçid sistemi yaradılırdı. Quba xanlığı 1806-cı ildə işğal edildikdən sonra 1810-cu ilədək yerli bəylərdən təşkil olunmuş müvəqqəti orqan tərəfindən idarə olundu.

Ölkənin yerdə qalan hissəsində – Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistem və idarə aparatı saxlanılmışdı. Bu xanlıqlar Rusiyaya müqavilə əsasında ilhaq edilmişdilər. Məhz buna görə də onların xüsusi statusları var idi. Xanların daxili idarəçilikdə hüquqları əvvəlki həcmdə saxlanılsa da, onların səlahiyyət və hakimiyyətləri səyli məhdudlaşdırılmışdı. Belə ki, xanlıqların ərazisində rus hərbi qüvvələri yerləşdirilir, xanlar isə çar generalları siyahısına daxil edilərək Qafqazdakı baş komandanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bununla belə, çarizm öz vassallarının xidmətindən imtina etdi və 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1822-ci ildə Qarabağ və 1826-cı ildə Lənkəran xanlıqları ləğv edilərək komendantlıqlara çevrildi.

Şimali Azərbaycanda Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, Car-Balakən vilayəti, Qazax və Şəmşəddil distansiyaları yaradıldı. Əzəli Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və İrəvanı rus çarizmi «Erməni vilayəti»nin tərkibinə daxil etdi. Əyalətlər iki dairədə birləşdirildi. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri mərkəzi Şuşa olan «Müsəlman əyalətləri dairəsi»nə, Bakı və Quba əyalətləri isə mərkəzi Dərbənd olan «Dağıstan hərbi dairəsi»nə daxil idilər.

Komendant idarə sistemi çarizm tərəfindən bərqərar edilmiş despotik müstəmləkə rejiminin məhsulu və konkret təzahürü idi. Əyalətdə bütün hakimiyyət faktiki olaraq

komendantın əlində cəmləşirdi. Komendantlara çox böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Hətta hökumət dairələrində də etiraf edilirdi ki, «Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi, bəzi əyalətlərin Rusiyaya birləşdirilməsindən 30 ilə qədər vaxtın keçməsinə baxmayaraq, hələ özündə həmin ölkənin keçmiş hakimlərinin hesabatsız, özbaşına və qeyri-müəyyən idarəçiliklərinin nişanələrini saxlayır». Komendantların özbaşınalıqları görünməmiş cinayətkarlıq və pozuntular doğururdu. Əhali amansız soyğunçuluğa məruz qalırdı.

Cənubi Qafqaz diyarını təftiş etmiş senatorlar Kutaysov və Meçnikov çarın adına göndərdikləri 1831-ci il tarixli məlumatda göstərirdilər ki, «knyaz Mədetov müsəlman dairəsinin hərbi-dairə rəisi olarkən özgələrin mülklərini özbaşına ələ keçirmiş, əhalini pulsuz özü üçün işlətmiş, başqalarının adına sənədlər düzəltmişdi... Knyaz Mədetov sağ olsaydı, bu əməllərinə görə məhkəməyə verilməli idi». Senatorların ədliyyə nazirinə göndərdikləri təqdimatda deyilirdi: «müsəlman əyalətlərinin idarə edilməsini tədqiq edərkən idarə edənlərin azgınlığından və xalqın əzabından insan əqli dəhşətə gəlir. Burada artıq insanlıq tamamilə tapdanmış, yüksək ədalət yaddan çıxmışdır, qanun ancaq zülm etmək aləti olmuşdur».

XIX əsrin 30-cu illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar. Car-Balakən üsyanı. Müstəmləkə əleyhinə ilk böyük çıxış 1830-cu ildə Car-Balakən camaatlarının ərazisində baş verdi. Bu icmalar 1830-cu ilədək özlərinin daxili muxtariyyətini qoruyub saxlamışdılar. Lakin bu, mütləqiyyətin Qafqazda köhnə idarə sistemini rus hərbi idarəçiliyi ilə əvəz etmək kursuna zidd idi. Çarizmi azad icmaların muxtariyyətini ləğv etməyə təhrik edən əsas amillərdən biri hərbi strateji planlar idi: çar hakimiyyət orqanları camaat torpaqlarından dağlıların milli-azadlıq hərəkatını yatırmaq üçün istifadə etməyə cəhd edirdi. 1830-cu ilin əvvəlində Cənubi Qafqazın baş hakimi Paskeviçin imzaladığı bəyannamədə deyilirdi ki, camaatlar Rusiyanın vilayətlərindən birinə çevrilməli və çar məmurları tərəfindən idarə olunmalıdır. Carlıların müqaviməti yatırıldı və camaat torpaqlarında 1830-cu il 24 iyun tarixli xüsusi «Qaydalar» əsasında idarə olunan Car vilayəti təşkil edildi. Vilayətin idarə olunması Müvəqqəti vilayət idarəsinə həvalə edilirdi. Rəis və iki müşavir Rusiya hakim dairələrini, 6 kəndxuda isə camaatları təmsil edirdilər. Lakin sonuncular məşvərətçi səsə malik idilər və bütün işləri rəis və 2 məmur idarə edirdi.

Vilayətin əhalisi belə vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Keçmişdən qalan vergi qalıqlarının toplanması da narazılıq doğururdu. Dağlı hərəkatının nümunəsi də carlıları mübarizəyə ruhlandırırdı. 1830-cu ilin iyununda dağlıların dəstələri Car vilayətlərinin

ərazisinə daxil olarkən bir çox sakinlər onlara qoşuldu. Üsyançılar nizami çar ordusunun qarşısında dura bilməyib, yenidən tikilməkdə olan Yeni Zaqatala qalası yaxınlığında məğlub oldular.

1830-cu il sentyabrın əvvəlində dağlıların rəhbərlərindən biri olan Həmzət bəyin 2 min nəfərlik dəstəsi Cara daxil oldu. Carlılar üsyan qaldırdılar və dağistanlılara qoşuldular. Yeni Zaqatala qalasında yerləşən çar qoşunu, demək olar ki, hər yerdən təcrid olundu. Oktyabrın 15-də baş verən döyüşdə üsyançılar çar qoşununu məğlub etdilər. Lakin kömək alan ruslar əks hücumla keçdilər. Dağlılar Cardan çəkildilər, üsyançılar isə düşmənin üstün qüvvələri ilə üzbəüz qaldılar. Çar qoşunu Car, Köhnə Zaqatala və Göyəm kəndlərini hücumla alaraq dağıtdı. 1830-cu ilin dekabrında dağlıların növbəti dəfə Cara daxil olması yeni həyəcanlara səbəb oldu. Bu dəfə ancaq Balakən əhalisi mübarizəyə qalxdı. Üsyançılar yenə də məğlub oldular.

Talış üsyanı. Bir neçə aydan sonra Azərbaycanın cənubunda – Talış əyalətində üsyan baş qaldırdı. Bu əyalətdə kəndlilərin əksəriyyətini – 72,6%-ni dövlət kəndliləri təşkil edirdi. Dağ mahallarında torpaqların çatışmazlığı, vergi yığanların zülmü və özbaşınalığı ilə daha da dərinləşən vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı kəndliləri əzab və ehtiyaclarla məhkum edirdi. Sahibkar kəndliləri də ağır istismara məruz qalırdılar. Faktiki olaraq 1824-cü ildən xanlığı idarə edən mayor İlyinski ona verilmiş hakimiyyətdən açıq və kobud şəkildə istifadə edərək, rüşvət toplamaqla məşğul olurdu. İlyinski 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə xüsusilə əl-qol açmışdı. Onun əmrinə əsasən xanlığın 14 sakini istintaqsız və məhkəməsiz Xəzər dənizində batırılmışdı. Xanlıq ləğv edildikdən və Rusiya-İran müharibəsi qurtardıqdan sonra komendant Talışa öz mülkü kimi baxmağa başladı. Onun sərəncamına əsasən vergilər ikiqat həcmdə toplanırdı. Lənkəranın keçmiş xanı Mir Həsən xan və onun ətrafında birləşən feodallar da narazı idilər. İlyinski Mir Həsən xanın torpaqlarının 2/3-ni ələ keçirmişdi.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə xan bir çox bəylərlə birlikdə İrana qaçdı. 1831-ci il martın əvvəllərində Mir Həsən xan 30 silahlı atlı ilə Astara çayını keçərək Lənkəran tərəfə hərəkət etdi. Xanın gəlməsi xəbəri kəndli üsyanının başlanması üçün signal oldu. Talış əyalətinin 8 mahalından 5-i həyəcanlarla əhatə olunmuşdu. Qafqaz diyarının baş komandanı Paskeviçin verdiyi məlumata görə, xanın dəstəsi martın 9-da artıq min atlıya çatırdı. Sonralar üsyançıların sayı 2 min nəfəri ötmüşdü. Hərəkətdə

rəhbər rol oynayan bəylərlə yanaşı, kəndlilər, dövlət və sahibkar rəiyyətləri, əkərlər, hökərlər də iştirak edirdilər.

1831-ci il martın 10-da üsyançılar Lənkəana yaxınlaşdılar və şəhəri qurudan qismən mühasirəyə aldılar. Üsyançılara qarşı mübarizə məqsədilə yerli əhalidən təşkil edilib Ərçivan kəndində yeləşdirilmiş süvari dəstə bütün heyəti ilə onların tərəfinə keçdi və qiyamçı xanın oğlu Abdulla bəyə qoşuldu. Çar qoşunları martın 20-də Abdulla bəyin dəstəsinə hücum etdi. Qısa müddət davam edən döyüşdə üsyançılar pərən-pərən salındı. Lənkəran qarnizonunun böyük hissəsinin şəhəri tərk etməsindən istifadə edən Mir Həsən xan martın 27-də Lənkərana lap yaxınlaşdı və gecə şəhərin ucqar hissəsinə daxil ola bildi. Lakin artıq martın 30-da hökumət dəstələri Lənkərana köməyə çatdılar və üsyançılar yaxınlıqdakı meşəyə çəkildilər. Martın 31-də ümumi sayı 500 nəfərdən ibarət olub, 2 topa malik olan nizami qoşun dəstələri üsyançılara hücum edərək onları pərən-pərən saldı, xanın Lənkəranı mühasirəyə almaq cəhdi pozuldu.

Üsyançıların böyük hissəsi, xan başda olmaqla, şəhərdən 15 verst aralıqda yerləşən Sələş kəndində, Abdulla bəyin başçılıq etdiyi digər dəstə isə Bədalın kəndində yerləşdi. Aprelin 6-da çar qoşunları üsyançılara hücum edərək onları Sələşdən çıxardı. Şəhəri gün üsyançılar kəndi yenidən ələ keçirməyə cəhd göstərdilər, lakin toplardan və tüfənglərdən açılan atəş nəticəsində onlar geri çəkildilər. Bu məğlubiyyət Talış üsyanında dönüş nöqtəsi oldu. Məğlubiyyət kəndliləri ruhdan saldı və onlar kütləvi şəkildə üsyandan aralanmağa başladılar. Aprelin 14-də üsyanı yatırmaq üçün gətirilmiş qoşun Salyanda toplandı. Aprelin 22-də bu qoşun Lənkəranda xanın əsas dayaq məntəqələrindən olan Əmburan kəndinə doğru hərəkət etdi. Mir Həsən xanın dəstəsində cəmi 300 nəfər, çar qoşununda isə toplarla silahlanmış 5 mindən çox döyüşçü var idi. Bu da üsyanın taleyini həll etmiş oldu. Aprelin 23-də çar qoşunu Əmburana daxil oldu. Xana kömək edən Alar və Dırıq mahallarının naibləri hökumətlə gizli danışıqlara girərək çarizmin tərəfinə keçdilər. Aprelin 29-da qoşun Əmburandan xanın sonuncu dayaq məntəqəsi olan Dırıq mahalına hərəkət etdi. Mahal heç bir müqavimətsiz ələ keçirildi. Meşələrdə gizlənən xanın kiçik dəstəsinə həmin vaxt tüğyan edən vəba xəstəliyi böyük zərbə vurdu. Basovun kazak dəstəsi tərəfindən təqib edilən Mir Həsən xan mayın əvvəlində Lənkərana, sonra Astaraya qaçdı. Mayın 7-də xanın cəmisi 20 nəfərdən ibarət olan dəstəsi cənub sərhəddini keçərək İrana döndü.

Quba üsyanı. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş ən böyük üsyan Quba üsyanıdır. Quba əyalətində kəndlilərin böyük hissəsini dövlət kəndliləri təşkil edirdilər. Bu işə əyalətdə baş verən kəndli hərəkatının xarakterinə həlledici təsir göstərdi. Əyalət kəndlilərinin narazılığının əsas mənbəyi iltizam sistemi idi. Bu sistemə görə, müxtəlif dövlət vergilərinin böyük hissəsi ayrı-ayrı şəxslərə iltizama verilirdi. İltizamçılar kəndliləri amansızcasına soyub-talayırdılar. Otlqların iltizama verilməsi heyvandarlıqla məşğul olan kəndlilərin vəziyyətini xüsusilə ağırlaşdırırdı. 1835-ci ildə Quba əyalətinin bütün otlqları praporşik Şergilov tərəfindən iltizama götürülmüşdü. İltizamçı otlqları soyğunçu şərtlərlə kəndlilərin istifadəsinə verir, kəndli torpaqlarını ələ keçirir, heyvanlarını Şamaxı əyalətinə sürüb aparan və quru otla saxlayan kəndlilərdən otlaq xərci alırdı.

Dövlət vergilərinin ağırlığını onları toplayarkən yol verilən görünməmiş özbaşınalıqlar daha da artırırdı. Polkovnik Gimbut komendant olduqdan sonra vilayətdə özbaşınalıq daha da gücləndi. Vergilər kəndlilərdən qanunla müyyənləşdirildiyindən bir neçə dəfə artıq toplanır, fərq işə komendant tərəfindən mənimsənilirdi. Əyalətin idarə edilməsi üzrə komendant köməkçiləri olan mahal naibləri də öz rəislərindən geri qalmırdılar. Müflisləşmiş kəndlilər dövlət boyunduruğunu daşımaq iqtidarında deyildilər və nəticədə vergi borcları sürətlə artırdı. Kəndlilərin vəziyyəti ələ pisləşmişdi ki, 1836-cı ildə buğda və arpa ilə ödənilən natural vergini ödəməkdən imtina etdilər.

Hökumət dairələrinin Yuxarıbaş mahalı kəndlilərinə Varşavada yerləşən süvari müsəlman alayında xidmət üçün könüllülər vermək təklifi kəndlilərin səbr kasasını dolduran sonuncu damla oldu. Könüllülər tamamilə yerli əhali hesabına təchiz edilməli (silah, at, paltar və s.) olduğundan, əslində çarizm bu aktla çar hakimiyyət orqanlarının əlavə özbaşınalıqları üçün mənbə olan yeni mükəlləfiyyət tətbiq edirdi. bu tələb kəndlilər tərəfindən əsgəri mükəlləfiyyətin başlanması kimi qəbul edildi və 1837-ci ilin aprelində əyalətdə kütləvi kəndli hərəkatının başlanmasına təkan verdi. Hərəkat Yuxarıbaş mahalında başlandı, sonra iki qonşu mahala yayılaraq tezliklə bütün əyaləti bürüdü.

Gündüzqala kəndində toplanan kətxudalar hərbi dairə rəisi Reutdan əyalətin əhalisini süvarilər verməkdən azad etməyi tələb etdilər. Tezliklə kətxudalar əlavə tələblə irəli sürdülər: dövlət mükəlləfiyyətlərinin azaldılması, komendant Gimbutun vəzifəsindən kənar edilməsi, əhalinin nifrət etdiyi iki mahal naibinin vəzifədən kənar edilməklə əyalətdən çıxarılması. Hərəkat çox sürətlə inkişaf edərək müstəmləkə və feodal əsarətinə qarşı çevrilmiş hərəkat xarakteri aldı. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyi hökuməti güzəştə

getməyə məcbur etdi. Reutun adından elan olundu ki, Quba əyalətindən süvarilər cəlb olunmayacaqlar. Gimbutun və iki naibin vəzifələrindən götürülməsi tələbləri də yerinə yetirildi. Hökumət bu yolla kəndliləri sakitləşdirməyə, baxt qazanmağa və əsas tələbləri unutdurmağa ümid bəsləyirdi. Reutun taktikası özünü doğrultdu. Kəndlilər evlərinə dağılışdılar və bununla hərəkətin birinci mərhələsi başa çatdı.

1837-ci ilin avqustunda Quba əyalətində kütləvi silahlı üsyan başlandı. Ona Xuluq kəndinin kətxudası Hacı Məhəmməd rəhbərlik edirdi. dağistan dağlılarının Şamil tərəfindən rəhbərlik edilən mübarizəsi də Quba əyalətindəki hadisələrin inkişafına, əhali arasında müstəmləkə əleyhinə əhvali-ruhiyyənin güclənməsinə təsir göstərirdi. 1837-ci il avqustun əvvəlində Hacı Məhəmməd mürid Əli ilə görüşdü. Görüşdə Əli Şamilin Yuxarıbaş kətxudalarının adına ünvanladığı məktubunu ona verdi. Şamil onları çar hakimiyyət orqanlarının yalançı vədlərinə inanmamağa, əldə silah öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağırırdı. Avqustun 20-dən sonra Hacı Məhəmməd üsyan bayrağını qaldırdı. Silahlı üsyana başlamaq çağırışını o, oğlunun Xuluq kəndində keçirilən və 3 yuxarı mahaldan 200-ə yaxın adamın, o cümlədən kətxudaların iştirak etdikləri toyunda irəli sürdü. Kətxudalar Hacı Məhəmmədə tərəfdar çıxdılar və kəndlərə çaparlar göndərərək, kəndliləri silahlı mübarizəyə çağırırdılar.

Hadisələr çox sürətlə inkişaf edirdi. Artıq bir neçə gündən sonra, Barmaq mahalı istisna olmaqla bütün əyalət kəndli üsyanı alovlarına bürünmüşdü. Üsyançılar tərəfindən xan seçilmiş Hacı Məhəmməd Qubaya yaxınlaşdı və onun dörd verstliyində düşərgə saldı. Avqustun 30-da Qubanın mühasirəsi başlandı. Şəhəri qeyri-nizami hərbi qulluqçular da daxil olmaqla sayı təxminən 600 nəfər olan qarnizon qoruyurdu. Lakin onların gücünü üsyançılarda olmayan toplar xeyli artırırdı. Bunu nəzərə alan üsyançılar şəhərə gizlicə daxil olmağı və düşməne eyni zamanda həm arxadan, həm də öndən zərbə vurmağı qərara aldılar. Sentyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə üsyançıların hər biri 4 min nəfərdən ibarət olan iki dəstəsi qərbdən və şərqdən qala divarlarına həmlə etdilər. Hacı Məhəmmədin ən yaxın silahdaşlarından olan kəndli Yərəlini başçılığı ilə sayı 4 min nəfər olan üçüncü dəstə gizlincə şəhərə daxil olmağa cəhd göstərdi. Əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa əsasən şəhərlilər üsyançılarla birgə çıxış etməli idilər.

Güclü tüfəng və top atəşləri üsyançılara qala divarları üzərinə qalxmağa imkan verməsi. Yərəlinin dəstəsinin xeyli hissəsi isə şəhərlilərin köməyi ilə gizlincə Qubaya daxil olaraq, şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirdi, şəhərin mərkəzində yerləşən meydana

çatdı. Lakin bu zaman üsyançıları gördülər. Qoşun dəstəsi sürətlə üsyançılara hücum etdi. Top atəşi onları meydanı tərk etməyə məcbur etdi. Üsyançılar yaxınlıqdakı evlərə dağılışaraq, inadla soldatların hücumlarını dəf etməyə başladılar. Şiddətli döyüşdə üsyançılarla birlikdə çoxlu şəhərli də vuruşurdu. Lakin onların ayrı-ayrı evlərdə gizlənmiş pərakəndə qrupları təlim görmüş çar ordularına qarşı dura bilmədi. Axşama yaxın üsyançılar şəhərdən çıxarıldılar. Digər iki dəstə hələ də şəhər darvazalarına həmlə edirdi. lakin onlar da uğur qazana bilmədilər. Səhəri gün üsyançılar şəhəri həmlə ilə ələ keçirmək üçün yeni cəhd göstərdilərsə də, xeyli itki verərək geri oturduldular. Şəhəri susuzluqla üzmək vasitəsilə qalanı ələ keçirməyi qərara alan üsyançılar Qubanı su ilə təmin edən arxın qarşısını kəsdilər. Çar zabitləri sentyabrın 10-da şəhərdən üsyançılar üzərinə basqın etdilər. Çar qoşunu yəhudi qəsəbəsində yerləşən üsyançı dəstəsini məhv etdi. Bu hadisə üsyançılarda öz qüvvələrinə inamı sarsıtdı, onları ruhdan saldı.

Məhəmməd Mirzə xanın ikiüzlü oyunu da üsyançılara mənəvi təsir göstərdi. Həyəcanlar başlayanda o, Hacı Məhəmmədi ruslara qarşı birgə mübarizəyə çağırırdı. Eyni zamanda hərbi dairə rəisinin tələbi ilə qardaşı Harun bəyin komandanlığı ilə Quba əyalətinə hərbi dəstə göndərdi. Xan, qalib müəyyənləşəndən sonra onun tərəfinə keçmək üçün gözləmə taktikasını seçdi. Lakin üsyançılar xanın taktikasını başa düşdülər. Bu isə onların arasında intizamsızlığı artırdı. Kəndlilər Hacı Məhəmmədi tərk edərək, evlərinə dağılışmağa başladılar. Az qüvvə ilə mübarizəni davam etdirməyin mənasızlığını görən Hacı Məhəmməd kəndliləri evlərinə buraxmağı qərara aldı. Özü isə doğma kəndi Xuluqa gələrək, ailəsini götürüb Kürə xanlığına yola düşdü. O, burada Mirzə Məhəmməd xan tərəfindən ələ keçirilib hökumətə təslim edildi. Çar müstəmləkəçilərinin qurduğu məhkəmənin hökmü ilə Hacı Məhəmməd edam edildi. Üsyanın 44 fəal iştirakçısı hərbi məhkəməyə verildi. Yəreli isə dağlarda gizlənə bildi.

1837-ci il üsyanının hərəkətverici qüvvəsi kəndlilər idi. Şəhərlilərin də bir hissəsi üsyanda iştirak edirdi. lakin bütövlükdə şəhərlilər üsyançılara əməli kömək göstərmədilər. Üsyanda bir çox bəylər də iştirak edirdilər. Bununla birlikdə Quba feodalları arasında çar hökuməti tərəfindən əllərində silah üsyançılara qarşı çıxış edənlər də az deyildi.

Şəki üsyanı. Çarizmin müstəmləkə zülmünün xüsusilə ağır olduğu Şəki əyalətində də çıxışlar baş verdi. 1837-ci ildə Şəki xanlığının İranda yaşayan sonuncu hakimlərindən birinin – Səlim xanın oğlu Hacı xan öz nümayəndəsi Məşədi Məhəmmədi əyalətə göndərdi. Özünü Şəki xanının varisi elan edən Məşədi Məhəmməd kiçik dəstə ilə hökumət

tərəfindən ələ keçirildi. 1838-ci ilin iyulunda o, Nuxa həbsxanasından qaçdı, Dağıstana gedərək burada rutullu Ağa bəylə əlaqə yaratdı. Həmin ilin avqustun sonlarında Ağa bəyin 5 minlik dəstəsi Şəki ərazisinə daxil oldu. Məşədi Məhəmməd də dəstədə idi. Xaçmaz mahalının bir çox sakini də dəstəyə qoşulmuşdu. Əyalətin iki başqa mahalında – Şəki və Vartaşen mahallarında əhali üsyançılara açıq-aşkar rəğbət bəsləyirdi.

Əhalinin köməyi rutullu Ağa bəyə sürətlə Nuxaya yaxınlaşmağa imkan verdi. Çar ordusu geri çəkilməyə və qala divarları arxasında gizlənməyə məcbur oldu. Komendant idarəsinin məmurları və varlılar da burada sığınacaq tapdılar. Qafqazın baş komandanı general Qolovinin çara verdiyi məlumatlara görə, «yoxsullar və avaralar» üsyançılara qoşulmuşdular.

Bir neçə gün ərzində Nuxa yaxınlığında üsyançılarla ordu arasında toqquşmalar baş verdi, lakin tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Sentyabrın əvvəllərində Nuxa qarnizonu kömək almağa başladı. Sentyabrın 3-də üsyançılar şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Qoşun üsyançıları təqib edərək, onları bir neçə dəfə məğlubiyyətə uğratdı. Məşədi Məhəmməd İranda gizləndi. Şəki əyalətindəki həyəcanlar başa çatdı.

Suşa üsyanı. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı baş vermiş üsyanların qan içində boğulmasına baxmayaraq, xalqımızın müqavimət gücü tükənməmişdi. 1840-1841-ci illərdə bəylərin və ağaların torpaqlarının müsadirə edilməsi, onların kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilərək ruslarla əvəzlənməsi, şəriət məhkəmələrinin məhdudlaşdırılması, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti əhalinin kütləvi etirazlarına səbəb olmuşdu. 1844-cü ildə Şuşada baş vermiş həyəcanlar haqqında çar məmurlarının raportlarından bəlli olur ki, XIX əsrin ortalarında Cənubi Qafqazı bütünlüklə əhatə etməsi nəzərdə tutulan ümummüsəlman üsyanına ciddi hazırlıqlar getmişdir.

Şuşa üsyanına hazırlıq işləri hələ 1843-cü ildə başlanmış və bu prosesdə baş ideoloq kimi Nuxa qazısı Əbdül Lətif Əfəndi çıxış etmişdir. O, müridizm hərəkatının lideri Şamilin 1843-cü ilin payızında Gergebili almasından sonra polkovnik İsmayıl Qutqaşenli ilə birlikdə İlisu sultanı Daniyel bəyin yanında olmuş, sonra Şirvana getmiş, həmin ilin dekabrında isə Qarabağa gedərək 10 gün Şuşada yaşamışdır. Əbdül Lətif 1844-cü ilin martında yenidən Şuşada olmuş və burada baş qazı Mirzə Əbdül Qasımla yaxınlaşmışdır.

Bundan başqa Əbdül Lətif polkovnik Cəfərqulu Ağə ilə Mehdiqulu Xan arasında düşmənçiliyə son qoymağa çalışmışdır.

Çar məmuru, baş ştab kapitanı Prujanovskinin raportundan aydın olur ki, Şuşa qazısı Əbdül Qasım üsyanın əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Üsyanı həyata keçirənlərin başında isə Hacı Hüseyn Kərbəlayi Mustafa oğlu dayanmışdır. Keçmiş İlisu sultanı Danyel bəy, nuxalı podpolkovnik Süleyman xan, kapitan Rəhim bəy, Gövhər Ağə və b. şəxslər də üsyanı hazırlayanların sırasında olmuşlar. Üsyanın başlanması üçün bəhanə ermənilərin müsəlman əhalisinin dini hisslərini təhqir etmələri və erməni rəislərin başçılıq etdiyi yerli polis orqanlarının özbaşınalıqları olmuşdu. Şiə müsəlmanların matəm ayı olan Məhərrəm ayında ermənilər şadyanalıq etməklə fitnəkarlıqla müsəlmanları onlara qarşı adekvat hərəkətlər etməyə təhrik etmişdilər. Şəhərdə 3 gün toqquşmalar davam etmiş, dükanlar bağlanmışdı. Bir neçə nəfər ölmüş, xeyli sakin, o cümlədən erməni məmurlar xəsarət almışdılar. Həyəcanlar yalnız qazi Əbdül Qasımın müraciətindən sonra sakitləşmişdi. Üsyanın tez dayandırılmasının səbəblərindən biri sultan Daniyel bəyin qoşunlarının İlisu yaxınlığında ruslar tərəfindən məğlub edilməsi idi. Əgər Daniyel bəy qələbə çalsaydı, o zaman Nuxada və bir sıra bölgələrdə yeni üsyanların baş verməsi, Şuşa üsyanının isə bütün Qarabağı bürüməsi və ümumazərbaycan miqyası alması gözlənilirdi.

XIX əsrin 30-40-cı illərində baş vermiş üsyanlar Azərbaycan xalqının çarizmin milli və dini müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəsində ən mühüm mərhələlərdəndir. Məhz bu üsyanların nəticəsində imperiyanın hakim dairələri Azərbaycandakı siyasətlərinə yenidən baxmağa məcbur oldular.

XIX əsrin 40-70-ci illərində Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar. Komendant idarə üsulunun ləğvi. Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant üsul-idarəsinin təsiri altında ləngidilirdi. Bu idarəçilik üsulu hətta ali çar məmurlarının etirafına görə, «dövlət gəlirləri üçün soyğunçu, diyarın rifahı, onun sakinlərinin səadəti və mənəviyyatı üçün məhvedici» oldu.

Komendant üsul-idarəsi dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan vururdu. Komendantlar, hərbi hissə komandirləri və Rusiya idarə aparatı ilə bağlı olan məmurlar yığılan vergilərin xeyli hissəsini mənimsəyir, xəzinənin torpağını və vəsaitini dağıdırdılar. Hərbi hissələrin zabidləri

olan bu hərbi rəislər xəzinə gəlirlərinin sahibi və bölüşdürücüsü vəzifələrinin öhdəsindən gəlməyə qadir deyildilər.

Komendantların əllərində nəzarətsiz hakimiyyətin cəmlənməsi qeyri-məhdud sui-istifadələr doğururdu. Bunlar isə kütləvi silahlı kəndli çıxışlarının səbəblərindən biri idi. Çar hakimiyyət orqanları bunu aydın dərk edirdilər. Çarizmin Cənubi Qafqazda hökmranlığını möhkəmləndirməsinə nail olmaq cəhdi komendant üsul-idarəsinin ləğvini və onun yeni sistemlə əvəz olunmasını tələb edirdi. islahatın ləngidilməsini həm «ziyanlı, həm də təhlükəli» sayan imperiyanın hakim dairələri onun təxirə salınmadan həyata keçirilməsini tələb etməyə başladılar. Onların fikrincə, islahat aşağıdakı vəzifələri həll etməli idi: Cənubi Qafqazın Rusiyanın tərkibində olmasının müvəqqəti xarakteri barədə söhbətlər üçün bəhanəni həmişəlik ləğv etmək; diyarın idarə xərclərinin onun öz vəsaiti hesabına tamamilə ödənilməsinə, gəlirlərin bir hissəsinin ümumdövlət xəzinəsinə daxil olmasını təmin etmək; elə bir qayda yaratmaq ki, Cənubi Qafqaz sakinləri onun müdafiəsində fəal iştirak etsinlər, bir müddət sonra isə əsgər versinlər; Cənubi Qafqazı «mülki və siyasi tellərin köməyi ilə» Rusiya ilə «vahid bir orqanizm halında bağlamaq və oradakı sakinləri rus kimi danışmağa, düşünməyə və duymağa məcbur etmək».

İnzibati idarə və məhkəmə sisteminin islahatı çarizm və hakim siniflərin maraqlı olduqları iqtisadi dəyişiklikləri həyata keçirmək, xalq kütlələrini siyasi mübarizədən yayındırmaq və çarizmin Cənubi Qafqazdakı mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədini güdürdü. İslahatın layihəsi o zaman Qafqazın baş komandanı Paskeviç tərəfindən tərtib olunmuş və 1830-cu ilin aprelində I Nikolaya göndərilmişdi. Layihə çarizmin müstəmləkəçi məqsədlərini əks etdirirdi. O, qubernator və vilayət rəisləri vəzifələrinə generalları təyin etməklə Rusiyanın daxili quberniyalarındakı müvafiq idarələrin təmsalında quberniya, vilayət və qəza inzibati və məhkəmə idarələrinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bütün inzibati və məhkəmə idarələri tamamilə «irsi rus zadəganları» içərisindən çıxmış məmurlardan təşkil edilməli və hər işdə Rusiya qanunları rəhbər tutulmalı idi. Bununla da hüquq, məhkəmə və inzibati idarə sahəsində bütün yerli xüsusiyyətlərin ləğv olunması təklif olunurdu. Paskeviçin layihəsi o zaman Cənubi Qafqaz diyarını yoxlamış senatorlar P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov tərəfindən müdafiə olundu. Onların Paskeviçlə birlikdə dövlət şurasına təqdim etdikləri «Cənubi Qafqaz diyarının quruluşu haqqında təkliflər» Rusiyanın diyarı ruslaşdırmağa can atan və diyarın idarə olunmasında onun tarixi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına qarşı çıxan hakim dairələrin siyasi xəttini əks etdirirdi.

1837-ci ildə Cənubi Qafqaza senator Qanın sədrliyi ilə komissiya göndərildi. Ona yerlərdə müvafiq məlumatlar toplamaq və «Cənubi Qafqazın idarə olunması üçün müəssisələr» layihəsini tərtib etmək göstərişi verilmişdi. Lakin komissiya diyarın xüsusiyyətlərini öyrənmədi və Paskeviç, Kutaysov və Meçnikovun təklifləri əsasında artıq 1838-ci ilin əvvəllərində islahat layihəsini tərtib edərək, onu Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi üzrə komitənin təsdiqinə verdi. Komitə və Qafqaz hakimiyyət orqanları üzvlərinin layihəyə çoxsaylı qeydləri ilə əlaqədar olaraq, bu inzibati məhkəmə islahatı layihəsi ancaq 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən təsdiq edildi. 1841-ci il yanvarın 1-dən islahat hər yerdə tətbiq olundu.

İslahat Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunu dəyişərək, onu Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırdı. Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölünürdü. Quberniya və vilayət qəzalara (dairələrə), onlar isə öz növbəsində nahiyələrə (sahələrə) bölünürdü.

Azərbaycan torpaqlarının əksəriyyəti 7 qəzanı – Şamaxı (keçmiş Şirvan əyaləti), Şuşa (Qarabağ əyaləti), Nuxa (Şəki əyaləti), Lənkəran (Talış əyaləti), Bakı (Bakı əyaləti), Dərbənd (Dərbənd, Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətləri) və Quba (Samur dairəsi ilə birlikdə Quba əyaləti) qəzalarını özündə birləşdirən Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil oldu. Dərbənd və Quba qəzaları xüsusi Dərbənd hərbi dairəsinə daxil edildi.

Çar hökuməti «parçala və hökm sür» prinsipini rəhbər tutaraq Azərbaycan torpaqlarının bəzi hissələrini – Qazax və Şəmşəddil distansiyaları ilə birlikdə Yelizavetpol qəzasını, Car-Balakən vilayəti və İlisu sultanlığından yaradılmış Balakən qəzasını, İrəvan qəzasını və Ordubad dairəsi ilə birlikdə Naxçıvan qəzasını Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil etdi. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı, onlardan çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə müvafiq gəlirdi. Azərbaycan ərazisində 32 nahiyyə yaradılmışdı.

Cənubi Qafqazın ali idarəsi buradakı qoşunların baş rəisinin əlində saxlanılırdı. O, bilavasitə imperator tərəfindən təyin edilir və vəzifəsindən çıxarılırdı. Baş rəis general-qubernatora nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, quberniya idarə orqanlarının qərarlarını ləğv etmək, məmurları vəzifələrindən uzaqlaşdırmaq və s. hüquqlara malik idi. Baş rəisin sədrliyi altında Baş İdarə Şurası fəaliyyət göstərirdi. Onun tərkibi imperatorun təyinatı üzrə Qafqaz hakimiyyət idarələrinin ali məmurlarından təşkil olunurdu. Şura Xəzər vilayət rəisi və Gürcüstan-İmeretiya qubernatorunun illik hesabatlarını, Cənubi Qafqazın

ayrı-ayrı rayonlarının təftişi üzrə materialları, quberniya və vilayət prokurorlarının etirazlarını, məhkəmə hökmlərinin dayandırılması məsələlərini, gəlirlər və xərclər smetasını, mükəlləfiyyətlərin qəzalar və şəhərlər arasında bölüşdürülməsini və diyarın idarə olunması üzrə digər mühüm məsələləri nəzərdən keçirirdi.

İslahat hərbi-komendant idarələrinin ləğvinə və onların ölkənin daxili quberniyalarındakı idarələrə müvafiq yeni idarələrlə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Quberniya idarələrinə ali hakimiyyətin nümayəndəsi olan qubernator, Xəzər vilayəti idarələrinə isə vilayət rəisi başçılıq edirdi. həm qubernator, həm də vilayət rəisi çarın fərmanı ilə təyin edilir və bilavasitə Qafqazın baş rəisinə tabe olurdular.

Gürcüstan-İmeretiya quberniyasından fərqli olaraq Xəzər vilayətində xeyriyyə işlərinə rəhbərlik edən zadəgan deputatlar məclisi yaradılmamışdı. Bu, müsəlman əhalisi ilə məskunlaşmış milli ucqarlara münasibətdə çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətinin daha bir təzahürü idi.

1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın məhkəmə sistemində mühüm dəyişikliklər etdi. Qəza məhkəməsi hakimlərdən, çar hakimiyyət orqanları və vergi verən təbəqələrdən olan iclasçılardan ibarət idi. Qəzanın polis və məhkəmə orqanlarında işlərin aparılması üzərində nəzarəti quberniya və vilayət prokurorlarının təqdimatı üzrə diyarın baş rəisi tərəfindən təyin edilmiş qəza prokurorları həyata keçirirdi.

Məhkəmə islahatı həm də bunda ifadə olundu ki, artıq cinayət işlərinə hərbi məhkəmələrdə yox, ümummülki məhkəmələrdə baxılırdı. Lakin bu islahatın əsas ideyalarından biri – məhkəmənin idarəçilik işindən ayrılması həyata keçmədi və məhkəmə səlahiyyətlərinin bir hissəsi nahiyyədən tutmuş diyaradək Qafqaz hakimiyyət orqanlarının əlində qalmaqda idi.

Mülki işlərə ümumimperiya qanunlarına əsasən baxılırdı. Mülki məhkəmə prosesində əhalinin yoxsul təbəqələrinin müraciətini çətinləşdirən və onların narazılığını doğuran xeyli lüzumsuz formalizm nəzərdə tutulurdu.

1840-cı il qanunu ruhanilərin əlində ancaq nigah və vərəsəlik işlərini həll etmək hüququnu saxlasa da, Azərbaycanın yerli sakinləri bütün mülki-hüquqi mübahisələrə görə şəriət məhkəmələrinə üz tutmaqda davam edirdilər. Çar hökuməti şəriət məhkəmələrinin saxlanılıb onlara nisbətən geniş hüquqlar verilməsindən, mütləqiyyətin sosial dayağı kimi müsəlman ruhaniləri ilə ittifaqı möhkəmləndirmək üçün istifadə etməyə can atırdı.

İnzibati-məhkəmə islahatının obyektiv olaraq bəzi müsbət cəhətləri var idi. Çünki o, feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasına şərait yaradırdı. İslahat vahid pul, ölçü və çəki sistemlərinin tətbiq olunmasını, rahdar vergisinin ləğvini sürətləndirirdi. Bu isə sabit olan idarə və məhkəmə sisteminin yaradılmasına gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar sənaye və ticarətin inkişafına şərait yaradırdı.

Lakin 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatı eyni zamanda çarizmin milli-müstəmləkə zülmünün daha da güclənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanlı memurlar inzibati idarələrdən və məhkəmələrdən çıxarılır, hər yerdə onların vəzifələrinə rus memurları təyin olunurdu. Bütün kargüzarlıq ancaq rus dilində aparılırdı. Xəzinə və xüsusi sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərdən alınan vergilər artırıldı, pul mükəlləfiyyəti tətbiq olundu, kəndlilər və şəhər yoxsullarının narazılığının daha da artmasına səbəb olan bir sıra digər tədbirlər həyata keçirildi.

İnzibati-məhkəmə islahatı çarizmin sosial dayağı məsələsini xeyli kəskinləşdirdi. İslahatın keçirilməsi zamanı hökumətdə mütləqiyyətin etibarlı dayağı ancaq rus zadəganlığı olmalı, onlar yerli bəylərin və ağaların tiyul torpaqlarında yerləşdirilməli idilər. Bəzi tərəddüdlərdən sonra Baş idarə şurasının Gürcüstan-İmeretiya quberniyası Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları və məliklərinin kəndlərin idarə olunmasından kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 13 fevral tarixli və Xəzər vilayəti bəylərinin kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 24 mart tarixli qərarlarına əsasən bəylər və ağalar özlərinin tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qərarlar əhalinin bütün təbəqələrinin narazılığına səbəb oldu.

Müstəmləkə əleyhinə çıxışların, kəndli həyəcanlarının yeni dalğası hökuməti həyata keçirilən siyasətə yenidən baxmağa məcbur etdi. Çar I Nikolay yerli əhalinin islahatdan narazılığının səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi müfəttişləri – hərbi nazir qraf Çernişevi və Qafqaz Komitəsinin sədri stats-sekretar Pozeni Cənubi Qafqaza göndərdi. Çernişev və Pozen günahı o zaman artıq gözdən düşmüş Qanın üzərinə qoyaraq, bu islahatın uğursuzluğunu etiraf etməli oldular.

1842-ci ildə Qafqaz işləri üzrə yeni ümumimperiya orqanları – hərbi nazirin sədrliyi altında xüsusi komitə və imperiya dəftərxanasının ayrıca-IV şöbəsi yaradıldı. Çar hökuməti dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Zaqafqaziya diyarının Baş idarəsi əvəzinə 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyini təsis etdi. Canişin mütləqiyyətin «ali hüquqlarının» keşikçisi idi və ona

müstəsna dərəcədə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Qraf S.M.Voronsov Qafqaz canişini təyin olundu. O, tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik idi və bütün hallarda bilavasitə imperatora müraciət edə bilərdi.

Diyaarın inzibati-ərazi quruluşunda da dəyişikliklər edildi. 1846-1849-cu illərdə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətlərinin yerində 5 quberniya – Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd və İrəvan quberniyası yaradıldı. Bu inzibati-ərazi quruluşu Azərbaycan torpaqlarını daha da parçaladı; demək olar ki, bütün quberniyaların tərkibinə Azərbaycan torpaqları qatılmışdı.

Çarizmin feodallarla ittifaqının möhkəmləndirilməsi. XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış şərait mütləqiyyətə möhkəm sosial dayaq yaratmaq zərurətini diqtə edirdi. imperiya hökumətinə elə bir dayaq lazım idi ki, onun vasitəsilə kəndliləri idarə etsin, dağlıların azadlıq hərəkatını boğmaqda ona arxalana bilsin, Osmanlı Türkiyəsi ilə toqquşma təhlükəsi yaransa ondan yararlansın. Belə bir sosial dayaq ancaq yerli feodallar ola bilərdi.

1842-ci ildə Tiflisdə ağaların şəxsi hüquqları və onların həyata keçirilməsi yolları barədə məsələlərin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olan komitə işə başladı. 1843-cü ildə bu komitəni iki yeni komitə əvz etdi: biri «ali müsəlman silkinin», yeni Azərbaycan bəylərinin, digəri isə 1841-ci il reskripti ilə torpaqları müsadirə edilən ağalar məsələsi ilə məşğul olurdu.

Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibəti məsələsi M.S.Voronsovun canişinliyi dövründə həll edildi. 1846-cı il dekabrın 6-da çar I Nikolay canişinin adına reskripti imzaladı. Reskript feodalların həm irsi mülk torpaqları, həm də işğal zamanı onların malik olduqları tiyullar üzərində tam nəqli mülkiyyət hüququnu təsdiq edirdi. 1840-1841-ci illərdə müsadirə edilmiş torpaqlar üzərində ağaların və bəylərin mülkiyyətçilik hüququ da tanınırdı. Beləliklə, reskript torpaq üzərində feodalların xüsusi mülkiyyət hüququnu möhkəmləndirərək və feodalların torpaq fondunun toxunulmazlığını təmin edərək tiyuldar bəylərin öz mülkiyyətçilik hüquqlarının tanınması uğrunda apardıqları uzun müddətli mübarizəsinə bir növ yekun vurdu.

Xüsusi sahibkar kəndliləri formal olaraq dövlət kəndliləri dərəcəsinə şamil edildilər və müxtəlif adların (rəiyyət, rəncbər, nöker və s.) yerinə ümumi ad – «mülkədar tabelisi» adını aldılar. Kəndlilər «torpaqdan istifadə müqabilində haqq» kimi mülkədarın xeyrinə müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər. Eyni zamanda kəndlilər torpaq

mülkiyyətçilərinin polis nəzarəti altına verildilər. Çar hökuməti feodalların torpaq üzərində mülkiyyət və kəndliləri idarə etmək hüquqlarını təsdiq edərək, əvəzində sədaqətlə xidmət göstərməyi, kəndli hərəkətinə qarşı amansız mübarizə aparmağı tələb edirdi.

Reskriptlə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri»ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, yəni Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Quba və Dərbənd qəzalarının xüsusi sahibkar kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi.

1847-ci il 20 aprel «Əsasnaməsi» torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlinin taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Kəndlini torpaqla təmin etmək vəzifəsini irəli sürən qanunverici, hər şeydən əvvəl, xəzinənin və dövlət təhlükəsizliyinin mənafeələrini müdafiə etməyi, sahibkarlar və dövlət üçün torpaq rentasının toplanmasını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sahibkar kəndliləri isə islahata qədərki dövrdə olduğu kimi 5 desyatindən az torpaq sahələrindən istifadə edirdilər.

«Əsasnamə»nin əsas maddələrindən biri kəndlilərin mükəlləfiyyətləri məsələsi idi. Qanun kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif növlərini, onların ödənilməsi və yerinə yetirilməsi üsullarını ətraflı surətdə şərh edirdi. Məlcəhət – torpaq sahəsinin kəndlinin vəsaiti hesabına becərilməsi şərtilə istənilən kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulunun sahibkarın xeyrinə ayrılan 1/10 hissəsi əsas məhsulla toplanan mükəlləfiyyət idi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını sahibkarların iş heyvanı, alətləri və toxumundan istifadə edərək becərdikləri təqdirdə, onlar məhsulun 1/5-dən çox olmayan hissəsini sahibkara verməli idilər. Bu maddə feodal asılı kəndlilərinin, rəncbərlər və nökərlər kimi əvvəlki zümrələri, habelə var-yoxdan çıxmış rəiyyətlər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

«Əsasnamə» məhsulla ödənilən vergi ilə yanaşı, kəndlilərin bəylərin xeyrinə işləyib-ödəmə rentasını yerinə yetirmələri nəzərdə tuturdu. «Əsasnamə» hər kəndli ailəsi üzərinə sahibkarın tələbilə öz iş heyvanı və alətləri ilə ildə 18 gün ərzində onun təsərrüfatında işləmək üçün bir işçi vermək təəhhüdü qoyurdu. Hər ailədən işçi verməklə yanaşı, kəndlilər ildə bir-iki gün bütün kənd cəmiyyəti ilə, əlliklə sahibkar üçün işləyərək (əvrəz), feodalın göstərişinə görə, kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə

borclu idilər. Kəndlilər elliklə sahibkar malikanələrində arxlar və yollar çəkməli, köhnə tikililəri təmir etməli idilər. Maldarlar mal-qaranın sahibkar torpağında otarılması müqabilində məbləği müəyyənləşdirilməmiş xüsusi pul vergisi – çöpbaşı ödəməli idilər.

«Əsasnamə»yə görə, kəndlilər feodala nöqərlər də (hər həyətdən 1 kişi, hər 15 həyətdən bir qadın) verməli idilər. Qanun feodala kişi nöqərlərindən həm çöl, həm də ev işlərində istifadə etməyə icazə verirdi. Əvvəllər kəndlilər heç vaxt qadın nöqərlər vermirdilər. Çar müstəmləkəçilərinin özlərindən uydurduqları bu mükəlləfiyyət Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrinə hörmətsizlik idi və elə dərin hiddət doğurdu ki, tezliklə ləğv edildi. Ağalar və kəndlilər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirən 1847-ci il 28 dekabr «Əsasnamə»si də eynilə belə prinsiplərə əsaslanırdı.

1870-ci il kəndli islahatının hazırlanması və keçirilməsi. XIX əsrin II yarısında Rusiyada iri maşın sənayesinin inkişafı bütün ölkənin kapitalist inkişaf yoluna keçməsinə, feodal-təhkimçilik sisteminin böhranının güclənməsinə böyük təsir göstərirdi. İnkişaf etməkdə olan sənaye azad işçi qüvvəsinə kəskin ehtiyac hiss edirdi. belə qüvvə isə yox idi. Eyni zamanda ticarət əkinçiliyinin daha da inkişafı ilə əlaqədar kəndlilərin təhkimçilik istismarı Rusiya kəndində sinfi mübarizəni xeyli kəskinləşdirdi. Bütün bunlar 50-ci illərin sonunda inqilabi şəraitin yaranmasına gətirib çıxardı. Çarizmin Kırım müharibəsində məğlubiyyəti isə prosesləri sürətləndirdi.

1861-ci il fevralın 19-da çar II Aleksandr (1855-1881) «Təhkimçilik asılılığından çıxmış kəndlilər haqqında Əsasnamə»ni təsdiq etdi. «Əsasnamə»də kəndli islahatının əsas şərtləri izah edilir, kəndlilər şəxsi azadlıq və öz əmlaklarından sərbəst istifadə etmək hüququ alırdılar, torpağın mülkiyyətçisi isə yenə əvvəlki kimi mülkədarlar qalırdı. Lakin onlar kəndlilərə daimi istifadə üçün həyətyanı və həmçinin pay torpağı verməliydilər. Bunun müqabilində kəndlilər biyar işləməli, onlara həyətyanı sahəni və mülkədarlarla razılaşmaya əsasən torpaq payını satın almaq hüququ verildiyindən, pay torpaqlarını satın alana qədər töycü ödəməli idilər.

Gürcüstanda təhkimçilik islahatı keçirmək haqqında 1863-cü ildə Gürcüstanla həmsərhəd olan Zaqatala dairəsinə çatan şaiyələr burada böyük üsyanın başlanmasına səbəb oldu. Aqrar islahatın həyata keçiriləcəyi təqdirdə özlərinin keşkəllərindən, daha doğrusu muğalları və yengiloyları feodal istismarı etmək hüququndan məhrum olacaqlarından ehtiyat edən feodal əyanları, avarlar və saxurlar – keşkəl sahibləri üsyan qaldırdılar. Üsyanın digər səbəbi hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən zorla

xristianlaşdırma oldu. Çarizm bu siyasəti həyata keçirmək üçün müxtəlif şirnikləndirmədən başlayaraq, zorakılığa qədər bütün metodlardan istifadə edirdi; hökumət dairələri xristianlığı qəbul edən kəndlilərə torpaq asılılığından azad edilməsi vədini verirdi. XIX əsrin 50-ci illəri ərzində Qax, Əlibəyli, Qarağan, Kötüklü, Meşəbaşı, Tasmalı, Zəyəm, Lələpaşa, Marsan, Yengiyan kəndlərində, Şotavar əhalisi içərisində və İlisu sahəsinin bir hissəsində xristianlıq zorla yayıldı.

Üsyan 1863-cü il iyunun əvvəlində başladı. Ona böyük nüfuz sahibi olan və Balakən camaatının başında duran Hacı Murtuz rəhbərlik edirdi. Üsyan iştirakçılarının sayı 3,5 min nəfərə çatırdı. Üsyan etmiş balakənlilər və qavaxçöllülər Zaqatala şəhərini ələ keçirdilər. Lakin onlar Zaqatala qalasını tuta bilmədilər. Tezliklə İlisu sahə rəisinin əsasən yengiloylardan ibarət olan süvari dəstəsi və həmçinin yerli əhalidən olan 3 minlik süvari dəstə mühasirəyə alınmış qalanın müdafiəçilərinin köməyinə gəldilər və üsyan yatırıldı. Hacı Murtuz gizlənsə də 1864-cü il fevralın 8-də təslim oldu, tezliklə Yenisey quberniyasına sürgün edildi və burada da öldü. Üsyanın fəal iştirakçılarından 18 nəfəri dar ağacından asıldı, bir neçə yüz adam ailə üzvləri ilə birlikdə katorqaya göndərildi. Üsyan yatırıldıqdan sonra çarizm dairədə polis nəzarətini gücləndirdi. Mülki idarəçilik ləğv olundu və hərbi-inzibati sistem tətbiq edildi.

1864-cü ildə Şərqi Gürcüstanda kəndli islahatı haqqında «Əsasnamə» təsdiq edildi. Elə həmin il Zəylik zəy zavoduna təhkim edilmiş kənd sakinlərinin, həmçinin Bakı quberniyasındakı neft quyularına təhkim edilmiş Balaxanı kənd sakinlərinin, 1868-ci ildə Naxçıvan duz mədənlərində işləyən Şıxmahmud kəndinin sakinlərinin məcburi məyi ləğv edildi. Bütün bunlar Azərbaycanda kəndli islahatı keçirilməsinin başlanğıcı idi.

İslahatı keçirməyə hazırlıq üçün baş canişin idarəsi şurasının qəbul etdiyi qərarla 1866-cı il mayın 29-da Tiflis, Bakı, İrəvan və Şuşa şəhərlərində «bəy komissiyaları» adı altında müvəqqəti komissiyaların təsis edilməsinin zəruriliyi etiraf edildi. Ali müsəlman silkinin şəxsi heyatını müəyyənləşdirmək bu komissiyalara tapşırıldı. Bu komissiyalar hökumət məmurlarının sədrliyi altında bəylərdən təşkil olunurdu. Mərkəzi Cənubi Qafqaz Komitəsi bu komissiyaların işini öyrəndikdən sonra 1870-ci il mayın 14-də «Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərini torpaq quruluşu haqqında Əsasnamə»nin layihəsini təsdiq etdi.

«Əsasnamə» kəndli islahatının aşağıdakı əsas məsələlərinin ümumi prinsiplərindən çıxış edirdi: 1) kəndlilərin torpaq sahələrindən hər cür şəxsi asılılıq münasibətləri dayandırılır; 2) kəndlilərin istifadəsində olan torpaqlar bəylərin, ağaların və məliklərin mülkiyyəti olaraq qalır və kəndlilərin daimi istifadəsinə verilir. «Əsasnamə» kəndlilərə «özünün bütün pay torpaqlarından istifadə etməkdən» imtina etməklə bəy torpaqlarını maneəsiz tərk etmək, öz kənd icmasında qalmaq və yaxud başqasına keçmək hüququ verirdi. Lakin kəndlilər torpaqsız ötüşə bilndiyindən, faktiki olaraq həmin torpaqlarda qalmağa məcbur idilər. Ancaq onlar yalnız iqtisadi cəhətdən mülkədardan asılı idilər.

Kəndli islahatının başlıca məsələsi torpaq məsələsi idi. 1870-ci il «Əsasnamə»sinə görə bələrə, ağalara və məliklərə v həmçinin çoxdan «dövlət kəndliləri» adı almış kəndlilərə məxsus olan torpaqlar üzərində irsi xüsusi mülkiyyət hüququ qalmışdı. Yaşı 15-dən yuxarı olan hər kişi ailə üzvü üçün 5 desyatin pay torpağı verilməsi haqqında 1847-ci il «Əsasnamə»sinin müəyyənləşdirdiyi norma son hədd kimi qəbul edilirdi. Əksər hallarda isə kəndlilərin pay torpaqları, o cümlədən malikanələr, meyvə, üzüm və tut bağları, əkin sahələri və biçəneklər kəndlilərin daimi istifadəsində saxlanırdı. Torpaq sahiblərinə kəndli torpqları da daxil olmaqla bütün yaralı torpaqları bilavasitə öz sərəncamında saxlamaq hüququ verilirdi. Onlar öz sərəncamlarında bütün yaralı torpaqların 1/3-dən azı qalacağı təqdirdə kəndli torpaqlarının 5 desyatindən çox olan «artıqlarını» kəsib götürə bilərdilər və onlarda bütün yararlı torpaqların 1/3-dən azı qaldığı təqdirdə kəndli pay torpaqlarını 5 desyatınə çatdırmağı öhdələrinə götürmürdülər.

Kəndlilərin pay torpaqlarından istifadəyə görə 1870-ci il «Əsasnamə»si ilə bəylər qarşısında yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlər öz xarakterinə, həcminə və yerinə yetirilmə qaydasına görə, 1847-ci il «Əsasnamə»sinin müəyyənləşdirdiyi kimi qalırdı. Məhsul rentası – «malcəhət» və yaxud «bəhrə» yenə də əvvəlki kimi əsas yer tuturdu. Bəylərin və ağaların mülklərində onun həcmi becərilən məhsulun 1/10 hissəsinə bərabər idi. Biyar günləri və hər cür peşkəşlərin əvəzinə bu adətin hələ də qorunub saxlanıldığı yerlərdə, bəy torpaqlarında istər heyətyanı, istərsə də əkin torpaqlarının hər desyatınə görə 30 qəpik, ağa mülklərində isə 15 qəpik məbləğində pul mükəlləfiyyəti tətbiq edilirdi.

«Əsasnamə»yə görə torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasında münasibətlər «torpaq nizamnamələri» adlandırılan xüsusi aktlarla müəyyən olunurdu. Torpaq nizamnamələrinin hazırlanması mülk sahiblərinin və kəndlilərin, yaxud onların nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Torpaq nizamnamələrində torpağın miqdarı,

pay torpaqlarından istifadə edən kəndlərin sayı, biçənək və otlaqların mövcudluğu, kəndlilərin su mənbələrindən, meşələrdən istifadə qaydaları, yerinə yetirilən natural və pul mükəlləfiyyətlərinin həcmi və forması, süni suvarma vasitələrindən və dəyirmanlardan istifadə etmək hüququ və qaydaları göstərilirdi.

«Əsasnamə» 1873-cü ildə Quba qəzasında tətbiq edildi. Azərbaycanın şimal-qərb hissəsinə – Zaqatala dairəsində isə islahatın həyata keçirilməsi 1913-cü ilə kimi təxirə salındı. İslahat, həmçinin kəndlilərin çoxsaylı hissəsi olan xəzinə kəndlilərinə aid edilmədi.

Bütün məhdudluğuna baxmayaraq, 1870-ci il 14 may islahatı kənddə mövcud obyektiv şəraitin tədricən kapitalist inkişafının tələbatına uyğunlaşmasına yardım etdi, ona təkan verdi. İslahatdan sonra Azərbaycanda yeni burjua cəmiyyətinin, ona xas olan xüsusiyyətləri və ziddiyyətləri ilə birlikdə, bütün əlamətləri aydın şəkildə nəzərə çarpmağa başladı.

Məhkəmə islahatı. 1864-cü il noyabrın 20-də II Aleksandr hakim senata fərman imzaladı. Bu fərmana «1864-cü il 20 noyabr məhkəmə nizamnamələri» adı altında birləşdirilmiş məhkəmə təsisatları, cinayət məəcəsi, mülki məəcə və andçı hakimlər tərəfindən qoyulan cəzalar haqqında nizamnamə əlavə edilmişdi.

Məhkəmə islahatı silki məhkəmələri bütün silklər üçün eyni olan məhkəmələrlə əvəz etdi, andlılar məhkəməsi, vəkillər korpusu yaratdı, məhkəmə instansiyalarının sayını azaltdı. Bu islahat formal olaraq məhkəmə quruculuğu və məhkəmə icrası, məhkəmə hakimiyyətinin qanunverici və icraedici hakimiyyətlərdən ayrılması, məhkəmə prosesinin aşkarlığı, hakimlərin müstəqilliyi və onların bütün işləri öz daxili inamlarına müvafiq surətdə həll etmək hüququ, cinayət işlərinin əksəriyyətinin andlı iclasçıların iştirakı ilə baxılması və s. burjua-demokratik prinsiplərini bəyan etdi.

1864-cü il məhkəmə islahatı məlum dərəcədə müsbət əhəmiyyətə malik idi. Bununla bərabər, hakim təbəqə tərəfindən, mütləqiyyət quruluşu şəraitində keçirilmiş bu islahat da yarımcıq idi. Onun qeyri-ardıcılığı ilk növbədə dövlət cinayətlərinin andlılar məhkəməsinin ixtiyarından alınmasında təzahür etdi. Bundan başqa, kəndlilər üçün volost məhkəməsi, ruhanilər üçün xüsusi məhkəmə, çar məmurlarının vəzifə cinayətlərinə baxmağın xüsusi qaydası, vəzifəli şəxslərin məhkəməyə verilməsinin güzəştli qaydaları və s. təhkimçilik münasibətləri qalıqları qorunub saxlandı.

Məhkəmə islahatı Azərbaycana və bütün Cənubi Qafqaza canişinin 1865-ci ildə yaratdığı xüsusi komissiyanın hazırladığı çar tərəfindən 1866-cı il noyabrın 22-d təsdiq

olunmuş 1864-cü il 20 noyabr məhkəmə nizamnamələrinin Cənubi Qafqaz diyarında tətbiq edilməsi haqqında təkliflər əsasında şamil olundu. Çarizm öz müstəmləkəçilik xəttinə sadıq qalaraq, Cənubi Qafqazın xüsusiyyətlərini, yeni yerli əhalinin geridə qalması haqqında yalanı önə çəkərək, məhkəmə nizamnamələrinin tətbiqindəə birsıra mühüm məhdudiyyətlər nəzərdə tutmuşdu. Andlılar məhkəməsi tətbiq edilmədi, çünki hakim dairələr bu məhkəmənin məhkəmə işlərində yerli əhalinin iştirakı üçün yaratdığı cüzi imkana belə yol vermək istəmirdi. İstintaq və barışıq sahələrinin əvəzinə barışıq hakimi, onun köməkçiləri və digər məmurları olan barışıq şöbələri yaradılırdı. Azərbaycanda barışıq hakimləri seçilmir, canişin tərəfindən təyin edilirdilər.

Çar hökuməti, hətta bu məhdudiyyətlərlə belə, Cənubi Qafqaz diyarının məhkəmə sistemində islahat keçirməyə tələsmədən, bu işi bir neçə il uzatdı. Azərbaycan razisində yeni məhkəmə idarələri 1868-1869-cu illərdən fəaliyyət göstərməyə başladı. Bütün işlər barışıq hakimi tərəfindən təkbaşına həll edilirdi. Üç günə qədər həbs cəzası və 100 manatadək cərimələr haqqındakı hökm və qərarlar istisna edilməklə, qalan hökm və qərarlardan dairə məhkəmələrinə şikayət etmək olardı. Dairə məhkəmələrinin hökm və qərarlarından Tiflis məhkəmə palatasına şikayət etmək olardı. Tiflis məhkəmə palatasının və dairə məhkəmələrinin yanında prokurorlar da var idi. Cənubi Qafqaz məhkəmə idarələri üzərində ümumi nəzarəti canişin həyata keçirirdi.

Məhkəmə icrası ciddi nöqsanlara malik idi. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti burada özünü bariz şəkildə göstərirdi. Hakimlərin tərkibində yerli əhalinin nümayəndələri yox idi, işlərə müstəsna olaraq rus dilində baxılırdı. Mülki işlərin baxılmasında əsrlərdən bəri formalaşmış yerli adətlər qətiyyən nəzərə alınmırdı, iddialar üzrə şahid ifadələri rədd edilir və ancaq yazılı, sənədli sübutlar qəbul olunurdu. Əhalinin kütləvi savadsızlığı şəraitində isə belə sənədlər adətən olmurdu.

Şəhər islahatı. Şəhər islahatının hazırlanması 8 ildən çox çəkdi. 1864-cü ildə tərtib olunmuş əsasnamə layihəsi yalnız 1872-ci il iyunun 16-da təsdiq olundu. Əvvəlcə o, ancaq Rusiyanın daxili quberniyalarında tətbiq olundu. Bakı qubernatoru Kolubiyakin «yerli əhalinin kifayət qədər inkişaf etmədiyini» bəhanə gətirərək, şəhərlərin idarəsini polisin əlində saxlamağı, şəhər dumalarını isə polisin yanında məşvərətçi orqan kimi yaratmağı təklif edirdi. o, 1870-ci il şəhər əsasnaməsini təcrübə kimi ancaq bu şəkildə və özü də təkcə Bakıda tətbiq etməyi mümkün hesab edirdi.

Yelizavetpol qubernatoru da eyni bəhanə ilə şəhər təsərrüfatı işlərinin polis idarələri vasitəsi ilə idarə olunmasında, Nuxa və Şuşada o zaman fəaliyyət göstərən qaydanın saxlanmasında təkid edirdi. qubernatorun mövqeyi canişin tərəfindən bəyənilirdi. 1874-cü il 28 oktyabr tarixli fərman canişinin təkliflərini nəzərə alaraq, diyarın müxtəlif şəhərlərində özünüidarə orqanlarını tətbiq etməyin ardıcılığını təyin etməyi Qafqaz hakimiyyət orqanlarının ixtiyarına verdi.

1870-ci ildə təsdiq edilmiş şəhər əsasnaməsi ancaq 1878-ci ildə və yalnız bir şəhərdə – Bakıda tətbiq olundu. Şəhər özünüidarə orqanları həddən artıq məhdud səlahiyyətə malik idi. Bu səlahiyyət şəhər vergi və rüsumlarını qoymaq, bazarları açmaq, şəhərin sanitariya vəziyyətini təmin etmək, yanğınlarla mübarizə və s. hüquqlardan kənara çıxmırdı.

Şəhər islahatını keçirmək zərurəti qarşısında qalan çar hökuməti şəhər özünüidarə orqanlarını real hakimiyyətdən məhrum etmək və onların mütləqiyyətə qarşı müqavimət göstərməsi üçün hər cür imkan aradan qaldırmaq naminə əlindən gələni etdi. Elə bir seçki sistemi tətbiq edildi ki, aşağı təbəqədən olanlar seçki hüququndan məhrum edildilər. Seçkilərdə iştirak etmək hüququ ancaq müəyyən əmlak senzinə malik olanlara və şəhər vergilərini ödəyənlərə, yəni ev sahiblərinə, tacirlərə, fabrik və zavod sahiblərinə verildi. İdarə və müəssisələr, cəmiyyətlər, şirkətlər, monastırlar və kilsələr də seçki hüququndan istifadə edirdilər. Bütün seçicilər 3 dərəcəyə bölünürdülər. Birinci dərəcəyə adətən bir neçə iri, ikinci dərəcəyə yüzlərlə orta, üçüncü dərəcəyə isə minlərlə xırda vergi verənlər daxil edilirdi. Hər bir dərəcə xüsusi seçki məclisi təşkil edir və bu məclis qlasnıların – şəhər duması üzvlərinin – 1/3 hissəsini seçirdi. Nəticədə bir ovuc varlı yüzlərlə, həttə minlərlə xırda tacirlər, prikazçiklər və ev sahiblərinin seçdiyi qədər qlasnı seçirdi. Beləliklə, seçicilərin dərəcələrə bölünməsi seçkilərdə iri ev sahibləri, sənayeçilər və tacirlərə üstünlüyü təmin etmək məqsədini güdürdü.

Əgər fəhlələr, xırda qulluqçular və sənətkarlar şəhərin xeyrinə yığılan vergilər qoyulan binalara malik deyildilərsə, şəhər əsasnaməsi onlara seçki hüququ vermirdi. Qadınlar və 25 yaşına çatmamış bütün cavanlar seçici korpusundan kənar edilmişdilər. Bütün bu məhdudiyyətlər ona gətirib çıxarırdı ki, qlasnıların seçilməsinə şəhər əhalisinin cəmi 2-3 %-i buraxılırdı.

1870-ci il şəhər əsasnaməsi seçicilərin milli qeyri-bərabərliyini də tədiq edirdi. xristian olmayan seçicilərdən seçilən nümayəndələr özgə dindən olanlar kimi qlasnıların

50 %-dən çoxunu təşkil etməməli idilər. Qlasnıların seçilməsi üçün səsəslərin mütlqə çoxluğunu almaq tələb olunurdu. Lakin nəzərdə tutulana nisbətən az sayda qlasni seçildiyi təqdirdə, qalan qlasnlarnın nisbi səs çoxluğu ilə seçilməsinə icazə verilirdi. Seçkilərin nəticəsində başlıca olaraq iri neft sənayeçiləri, fabrikçilər və tacirlər – H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, V.Lalayev, Krasilnikov və b. – düşdülər.

Şəhər dumasının icrəedici orqanları şəhər qlavası (bələdiyyə idarəsinin başçısı) və onun başçılıq etdiyi bələdiyyə idarəsi idi. Onların seçkisi ikiqat səsvermə yolu ilə keçirilirdi. Birinci səsvermə zamanı namizədlər irəli sürülürdü, ikinci səsvermə ilə konkret şəxslər seçilirdi. Bələdiyyə idarəsinin tərkibi qubernator tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Bütün nöqsanlarına baxmayaraq, 1870-ci il şəhər əsasnaməsi hər halda mütərəqqi addım idi, çünki Rusiyanın kapitalist inkişafının tələbatına cavab verirdi.

Lakin 1870-ci il şəhər əsasnaməsi əsasında tətbiq olunan həтта məhdud və yarımçıq şəhər özünüidarəsi belə, burjuaziyanın özünün «toxunulmaz» hüquqlarına qarışması ilə barışmaq istəməyən zadəganları qıcıqlandırırdu. 1892-ci ildə çar III Aleksandr şəhər özünüidarə orqanlarının onsuz da məhdud olan hüquqlarını daha da məhdudlaşdıran və şəhərlərin bu idarədə iştirakını xeyli ixtisara salan yeni şəhər əsasnaməsini təsdiq etdi. 1892-ci il şəhər əsasnaməsinə görə, qubernatorun şəhərin vəzifəli şəxslərini, işdən azad etmək də daxil olmaqla, inzibati məsuliyyətə cəlb etməyə qədər bütün şəhər özünüidarə işlərinə qarışmaq hüququ genişləndirilirdi.

Yeni şəhər əsasnaməsi quberniya və iri qəza şəhərlərində tətbiq edilən ictimai idarələrlə yanaşı, kiçik şəhərlərdə sadələşdirilmiş şəhər idarəsinin təşkilini nəzərdə tuturdu. Belə şəhərlərdə şəhər dumasının əvəzinə 12-15 nəfərlik şəhər müvəkilləri təsis olunurdu. Şəhər rəisi başda olmaqla şəhər bələdiyyə idarəsinin əvəzinə icra orqanı – bir və ya iki köməkçisi olan şəhər starostası idi. Sadələşdirilmiş şəhər ictimai idarəsinin orqanları şəhər dumalarına nisbətən daha məhdud hüquqlara malik idi.

Gəncədə tam həcmli şəhər özünüidarəsi və Lənkəran, Nuxa, Şamaxı, Quba, habelə Azərbaycanın digər bəzi qəza şəhərlərində sadələşdirilmiş ictimai idarələr ancaq 1897-ci ildə tətbiq olundu.

Həddən artıq yüksək əmlak senzi və 1892-ci il şəhər əsasnaməsi tərəfindən seçki hüququna qoyulan digər məhdudiyyətlər üzündən seçicilərin sayı kəskin surətdə ixtisara düşdü. Yeni əsasnamə ilə milli və dini ayrı-seçkilik daha da dərinləşdi. Məsələn, Bakı

dumasında qeyri-xristian, əsasən azərbaycanlı qlasnıların sayı ümumi sayın üçdə birinə qədər azaldıldı.

Yüksək əmlak senzi və seçki sisteminin digər məhdudiyyətləri, habelə seçkilərdə yol verilən qanunsuzluqlar üzündən özünüidare orqanlarına əsasən iri ev sahibləri, sənayeçilər və tacirlər daxil olurdu. İctimaiyyətin digər nümayəndələri tək-tək hallarda qlasnıların tərkibinə düşürdülər. Görkəmli ictimai xadim Həsən bəy Məlikov Zərdabi bir neçə dəfə Bakı şəhər dumasına üzv seçilmişdi. O, Bakı şəhər duması məktəb və tibb komissiyalarının, habelə su təchizatı komissiyasının üzvü kimi məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsini, azərbaycanlı uşaqlara ana dilində təlim keçirilməsini, məcburi ümumi təhsilin tətbiqini tələb edir, müəllimlərin müdafiəsinə qalxır, onların iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, əmək haqqının artırılması tələbilə çıxış edir, mədən, zavod rayonlarında yeni məktəblər açılmasını lazım bilir, korrupsiyaya və şəhər idarəsi işçilərinin özbaşınalıqlarına qarşı çıxırdı. Tanınmış maarifpərvər ziyalı H.V.Mahmudbəyov da Bakı şəhər dumasının demokratik ruhlu üzvləri sırasında idi.

İnzibati idarədə dəyişikliklər. Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi siyasət dövlətçiliyin cüzi inkişafına belə imkan vermirdi. XIX əsrin 60-70-ci illəri Cənubi Qafqaz diyarının idarə olunmasında çar canişininin rolunun daha da yüksəlməsi ilə xarakterizə olunur. II Aleksandrın 1856-cı ildə bu vəzifəyə təyin edilmiş uşaqlıq dostu general-feldmarşal A.İ.Baryatinski diyarın inzibati idarə edilməsində, canişinin keçirtdiyi islahatların qeydiyyatçısına çevrilmiş imperator nəzdindəki Qafqaz komitəsinin nəzərinə çatdırmaqla müstəqil olaraq, istənilən dəyişiklikləri həyata keçirmək hüququ aldı. Canişin aparatı ciddi yenidənqurmaya məruz qaldı. 1859-cu il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş «Baş idarə və Qafqaz canişini Şurası haqqında Əsasnamə»yə uyğun olaraq, canişin dəftərxanası və dövlət əmlakı ekspedisiyasının əvəzinə, Cənubi Qafqazda əslində imperiyanın daxili işlər, ədliyyə, maliyyə, dövlət əmlakı nazirliklərinin və digər mərkəzi orqanların rolunu yerinə yetirən bir sıra departamentlər, xüsusi idarələr meydana çıxdı. Baş idarə Şurası canişin Şurasına çevrildi.

1862-ci ildə Baryatinskini canişin vəzifəsində əvəz edən böyük knyaz Mixail Nikolayev (1862-1882) işə başlayan kimi öz sələfi tərəfindən Qafqazda yaradılmış çar inzibati aparatını ciddi şəkildə dəyişdirməyə başladı. 1865-ci ildə diyar, quberniya və qzalardakı idarələrin bütün əsasnamə və ştatlarına yenidən baxmaq üçün Xüsusi Komitə yaratdı. Komitənin hazırladığı layihə 1867-ci ildə çar tərəfindən təsdiq edildi. 1881-ci ildə II

Aleksandrın öldürülməsindən sonra Rusiyada irtica qüvvətləndi. 1883-cü ildə Qafqaz canişinliyi ləğv edildi. Qafqaz diyarının idarəsi eyni zamanda dairə ordu komandanı olan Qafqazdakı mülki hissə üzrə baş rəisə tapşırıldı.

1859-cu ildə Şamaxıda baş verən, böyük dağıntılara gətirib çıxaran güclü zəlzələ ilə əlaqədar quberniya mərkəzi Bakıya köçürüldü. Şamaxı quberniyası Bakı quberniyası adlandırıldı. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv edildi. Quba qəzası Bakı quberniyasının tərkibinə verildi. Car-Balakən hərbi dairəsi Zaqatala hərbi dairəsinə çevrildi, dairə Ali Dağıstan hərbi rəisinə tabe edildi.

İnzibati-ərazi bölgüsündə ən ciddi dəyişiklik 1868-ci ildə mərkəzi Gəncə olmaqla Yelizavetpol quberniyasının yaranması oldu. Bakı quberniyasında Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Qazaxla birlikdə Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi ona verildi. Ordubad qəzasının digər hissəsi Naxçıvan qəzasının tərkibində İrəvan quberniyası tərkibinə verildi. 1870-ci ildə İrəvan quberniyasının tərkibində əhalisinin çox böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan Şərur-Dərələyəz qəzası təşkil edildi. Yeni dəyişikliklər nəticəsində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları İrəvan quberniyasının tərkibində qaldı. Bu bölgədə aparılmış inzibati ərazi dəyişiklikləri əzəli Azərbaycan torpaqlarının gələcəkdə ermənilər tərəfindən zəbt olunmasında müəyyən rol oynadı.

1874-cü ildə Nuxa qəzasının cənub hissəsi hesabına Ərəş qəzası yaradıldı. Sonralar Bakı quberniyasının tərkibində iki yeni qəza – Cavad və Göyçay qəzaları, Yelizavetpol quberniyasının tərkibində isə Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. 1883-cü ilin iyulunda Şimali Azərbaycanda daha iki qəza – Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil edildi.

Şimali Azərbaycanda Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının yaradılması Azərbaycan torpaqlarının siyasi-inzibati baxımdan bütövlüyünə gətirib çıxarmadı. Torpaqlarımız Cənubi Qafqazın müxtəlif quberniyaları arasında pərakəndə şəkildə qalmaqda davam edirdi.

Çarizmin müsəlman ruhaniliyinin təşkili istiqamətində tədbirləri. Çarizmin müsəlman ruhaniliyinə dair siyasətinin konturları hələ Şimali Azərbaycanın işğalı dövründə gözə çarpırdı. Başlıca istiqamət ruhaniliyin xanlıqlar dövründə malik olduqları muxtar idarəçiliyinə son qoymaq, onların İran və ürkiyədəki dini mərkəzlərdə təhsil almalarını yasaqlamaqdan ibarət idi. İşğal dövründə müsəlman ruhaniliyinin sayını və onların xeyrinə

yığılan vergiləri azaltmaq, şəriət məhkəmələrinin funksiyalarını məhdudlaşdırmaq və müstəmləkə əleyhinə çıxışlarda iştirak edən ruhaniləri amansız cəzalandırmaq tədbirləri həyata keçirilirdi.

Bu dövrdə çar məmurları arasında müsəlman ruhaniliyinə münasibətdə yekdil fikir yox idi. Məmurların bir qismi – baron Rozen, knyaz Mədətov, senatorlar Qan, Kutaysov, Meçnikov və b. – müsəlman ruhaniliyini qısa zamanda Rusiyanın təcavüzündən əvvəl malik olduqları hüquq və imtiyazlardan məhrum etməyə, onları tamamilə nüfuzdan salmağa çalışırdılar. Knyaz Paskeviç, qraf Vasilçikov, knyaz Voronsov kimi məmurlar isə imperiyaya sədaqətli ruhanilər hazırlamağa və müsəlman ruhaniliyinin hüquq və imtiyazlarını tədricən məhdudlaşdırmağa tərəfdar idilər.

Qafqaz şeyxülislamı vəzifəsi 1823-cü ildə, müfti vəzifəsi isə 1832-ci ildə təsis edilmişdi. Lakin bu heç də ruhani idarəsinin yaradılması demək deyildi. Şeyxülislam və müfti təkbaşına fəaliyyət göstərirdilər. Onların Qafqazın bütün müsəlman ruhaniliyinə rəhbərlik etməsi formal xarakter daşıyırdı. Bu dini rəhbərlər ruhanilər tərəfindən seçilməmişdilər, onları işğalçı hakimiyyət təyin etmişdi. Ona görə də bir çox hallarda din xadimləri onlarla hesablaşmırdı. Qafqaz şeyxülislamı vəzifəsi ilk olaraq Tiflisdəki şiə müsəlman məscidinin axundu salyanlı Molla Məhəmmədəliyə həvalə edilmişdi. Müfti vəzifəsini əvvəlcə Kazan tatarı Tacəddin Mustafa Əfəndi, 1842-ci ildən isə qazaxlı Axund Osman daşımışdır. 1828-ci ildə Təbriz müctəhidi Ağa Mirfəttah Təbatəbainin Qafqazın şiə məzhəbindən olan ruhanilərinə başçı təyin olunması ilə şeyxülislamın funksiyaları xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı. Çar hökuməti eyni vaxtda müctəhid və şeyxülislamı saxlamaqla bilərəkdən münaqişə ocağı yaratmışdı.

Türkmənçay andlaşmasından sonra knyaz Paskeviç müsəlman ruhaniliyinin təşkili ilə məşğul olmağa başladı. İlk növbədə şiə məzhəbli ruhaniliyin təşkil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Artıq Təbriz müctəhidi Ağa Mirfəttah Təbatəbainin qismində şiə ruhanilərinə rəhbərlik etmək üçün bütün tələblərə cavab verən şəxs «tapılmışdı». Mirfəttah Rusiyaya sədaqətini dəfələrlə sübuta yetirmişdi. Birinci dəfə o, Təbriz şəhərinin əhalisini rus ordusuna müqavimət göstərməməyə çağırmaqla şəhərin döyüşsüz təslim olmasında ruslara kömək etmişdi; Paskeviçin yaratdığı idarədə üzv olub, ordu ilə Azərbaycan əhalisi arasında vasitəçilik etmiş, rus ordusunun xeyrinə əhalidən vergi yığılmasında və ümumiyyətlə işğal altında olan bütün cənub torpaqlarımızın itaətdə saxlanmasında həlledici rol oynamışdı. Bundan başqa, Mirfəttah 27 min түмән və yaxud 400 min rbl

dəyərində toxunulmaz mülkiyyətindən imtina edərək Rusiya imperiyasına qulluq etmək qərarına gəlmişdi. İmperator I Nikolay bunu qiymələndirərək, «onun Xəzər dənizi sahillərindəki Tatar (Şimali Azərbaycan – red.) və Qafqaz arxasındakı əyalətlərə ali dini rəhbər təyin olunması» barədə Paskeviçin təklifini bəyənmiş, İranda saxlamış olduğu toxunulmaz mülkiyyətin əvəzinin ödənilməsi haqqında göstəriş vermişdi.

1829-cu ildə Paskeviç «Müsəlman əyalətlərinin təşkili haqqında Əsasnamə» hazırlamaq məqsədilə P.Zavileyskinin sədrliyi ilə 3 nəfərdən ibarət «xüsusi komitə» yaratdı. Komitəyə müsəlman ruhaniliyinin idarə olunması barədə təkliflər hazırlamaq da tapşırılmışdı. 1833-cü ildə komitənin tərtib etdiyi «Müsəlman ruhaniliyinin təşkili haqqında Əsasnamə» layihəsi hökumətin mənafelərini tam təmin etməyən bir sənəd kimi rədd edildi. 1837-ci ilin avqustunda baron Rozen qraf Kazaçenkoya müsəlman ruhaniliyinə dair yeni əsasnamə layihəsi hazırlamaq göstərişini verdi. Senator baron Qan ruhani zümrəsinin hüquqlarının ümumi müddəalarla göstərildiyini, ruhani rütbələrin və vəzifələrin müəyyən edilməsində hökumət idarələrinin rolunun qeyri-dəqiq və qeyri-müəyyən olduğunu və s. nəzərə alaraq həmin layihəni geri qaytardı. 1838-ci il avqustun 16-da general Qolovin «Diyarın idarə edilməsi barədə Əsasnamə» hazırlamaq üçün yaradılmış xüsusi komissiya üzvü Çiçaqova müsəlman ruhaniliyi barədə yeni əsasnamə layihəsi hazırlamağı tapşırırdı. 1839-cu ilin aprelində Cənubi Qafqaz Diyarı Şurasında müstəmləkə əleyhinə çıxışların qüvvətlənməsi şəraitində bu problemin həll edilməsinin məqsədəuyğun olmaması müddəaları əsas götürülərək Çiçaqovun layihəsi müzakirəyə çıxarılmadan geri qaytarıldı.

1840-cı il 10 Aprel qanunu ilə bəy və ağalarla yanaşı müsəlman ruhaniliyinin hüquqları da məhdudlaşdırıldı. Məhkəmə işləri ümumimperiya qanunları əsasında fəaliyyət göstərən quberniya, vilayət və dairə məhkəmələrinin ixtiyarına keçdi. Müsəlman əhaliyə yalnız qanunun 251-ci maddəsində göstərilirdiyi kimi, məişət zəminində baş verən münaqişələrin, valideynlərlə övladlar arasında və yaxud valideynlərin öz aralarında baş verən mübahisələrin, eləcə də miras məsələlərinin həll edilməsi üçün şəriət məhkəmələrinə müraciət etməyə icazə verilirdi. 1840-cı il islahatının müəllifi senator baron Qan və general Qolovin müsəlman ruhaniliyinin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün münasib zamanın yetişdiyini zənn edirdilər. Çar məmurları müsəlmanların çox asanlıqla molla olmalarını və əsassız olaraq seyid rütbəsinə yiyələnmələrini xəzinə üçün zərərli bilirdilər. General Qolovin bu səbəbdən mollaların sayının azaldılması və seyidlərin

də kəndlilərlə eyni mükəlləfiyyətləri ödəmələri barədə göstəriş verdi. Baş İdarə Şurasının 13 oktyabr 1841-ci il tarixli əmrilə Kaxanova və Juravlyova müsəlman ruhaniliyinin təşkili barədə tərtib olunmuş layihələr haqqında rəy hazırlamaq tapşırıldı. Lakin Şura üzvləri 1842-ci il 22 mart tarixli izahatlarında bu məsələnin Zaqafqaziyada mülki idarəçiliyin tam bərqərar olmasına və Şamilə qarşı hərbi əməliyyatların uğurla bitməsinə qədər təxirə salınmasını təklif etdilər. 1842-ci ilin sonunda Cənubi Qafqaz Diyarı Baş İdarə Şurasının üzvü Leqkobitov müsəlman ruhaniliyinə dair yeni əsasnamə layihəsi hazırladı. Bu müsəlman ruhaniliyinə daha ehtiyatla yanaşılır, şəriət qaydalarının saxlanması və ruhani idarəsinin təşkilində adətlərin az da olsa nəzərə alınması təklif edilirdi. Lakin ruhanilərin sosial-siyasi və hüquqi statusu və vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirilmirdi. Məhkəmə icraatında, vəzifələrə seçkilərdə və s. sahələrdə ruhanilərə sərbəstlik verilməsi isə hökuməti qane etmirdi. Məhz bu səbəblərdən həmin layihə qəbul edilmədi.

Çar hökuməti müsəlman ruhaniliyinin təşkili məsələsinə bir də 1846-cı ildə Şimali Azərbaycan bəylərinin və ağalarının mülki və siyasi hüquqlarını təmin etdikdən, onların timsalında özünə güclü sosial dayaq yaratdıqdan sonra qayıtdı. Canişin Voronsov tanınmış şərqsünas Xanikova Cənubi Qafqazın müsəlmanlar yaşayan məntəqələrini gəzərək müsəlman ruhaniliyi barədə geniş məlumat toplamağı və bu zümrənin təşkili haqqında əsasnamə layihəsi hazırlamağı tapşırıldı. Xanikov 1849-cu ilin ortalarında «Əli məzhəbindən olan müsəlman ruhaniliyi haqqında Əsasnamə» layihəsini Baş İdarə Şurasına təqdim etdi. Layihədə müsəlman ruhaniliyinin sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi statusunun xanlıqlar dövründə onların malik olduqları statusa yaxınlaşdırılması nəzərdə tutulurdu. Əvvəlki layihələrdən fərqli olaraq burada müsəlman ruhaniliyinin say artımına əngəl olmaq məqsədi güdülmürdü. Vəzifədə olan bütün ruhanilərə xəzinədən məvacib ayrılmalı, vəzifəsiz ruhanilər isə əhalinin hesabına dolanmalı idilər. Bütövlükdə Xanikovun layihəsi XIX əsrin 40-cı illərində çarizmin Cənubi Qafqazda başladığı yeni siyasi xəttin təzahürü kimi meydana çıxmışdı. Layihə Baş İdarə Şurası tərəfindən əsasən bəyənilirdi. Lakin məsələnin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alan Voronsov Qafqaz komitəsinin sədri knyaz Çernışovdan layihənin komitə üzvləri tərəfindən də müzakirə edilməsini xahiş etdi. Uzun sürən müzakirələrdən sonra yekdil rəyə gəlinmədi. 1856-cı ildə Qafqaz canişini təyin edilən knyaz Baryatinski layihənin əsas prinsiplərini bəyənmədi. Xanikovun layihəsi qəbul edilməsə də sonrakı layihələr üçün tutarlı bir əsas oldu. Müfti Məmmədzadə tərəfindən 1860-cı ildə təqdim edilmiş «Sünni ruhaniliyinin təşkili haqqında mülahizələr»,

qraf Bludov tərəfindən 1862-ci ildə Axund Əhməd Hüseynzadənin Cənubi Qafqaz şeyxülislamı təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq tərtib edilən «Şiə ruhanilərinin idarə edilməsi barədə qısa təlimat», eləcə də Baş İdarənin vitse-direktoru Bulatovun rəhbərliyi ilə 1864-cü ildə yaradılmış xüsusi komissiyanın hazırladığı layihə məhz Xanikovun layihəsindən qidalanmışdı.

II Aleksandrın kiçik qardaşı Mixail Nikolayeviçin canişinliyi dövründə (1862-1882) Cənubi Qafqaz müsəlman ruhaniliyinin təşkili istiqamətində işlər sürətləndirildi. Bu məqsədlə 1864-cü ilin sonunda xüsusi komissiya yaradıldı. Müfti və şeyxülislam da komissiyaya daxil edildilər. Giriş, 10 fəsil, 2 əlavə və ştat cədvəlindən ibarət olan layihə 1869-cu ildə Baş İdarə Şurasında müzakirəyə çıxarıldı. Layihənin son olaraq redaktə edilməsi Şura üzvü Lomizeyə tapşırıldı. İslam nəzəriyyəsinin, şəriət qaydalarının və Şərqi tarixinin biliciləri kimi tanınan senator baron Tornau və professor Mirzə Kazım bəyin elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış təklifləri qəbul edilmədi. Məmurların rəyləri əsas götürüldü. Nəhayət, çar II Aleksandrın 5 aprel 1872-ci il tarixli fərmanı ilə «Cənubi Qafqaz Şiə və Sünni Məzhəbləri Müsəlman Ruhani İdarələri Haqqında» əsasnamələr təsdiq edildi. Bu əsasnamələr 1917-ci ilin fevralına kimi qüvvədə qaldı.